

TÜRKÇEDE BENZERLİK SIFATLARI

TAHSİN BANGUOĞLU

Türk Dillerinde benzerlik ifade eden ve isimlere ve sıfatlara gelerek benzerlik nispeti ile (simulatif) sıfatlar teşkil eden pek çeşitli ekler vardır. Aşağıda bunların bir taslağını meydana getirmeye çalışacağız.

1. Yeni Türkçede

Grammer kitaplarımız Modern Batı Türkçesinde canlı iki türlü benzerlik sıfatları gösterirler : *-imsi* sıfatları, *yeşilimsi*, *-imtrak* sıfatları, *ekşimtrak* gibi.¹

Bunlar bütün halleri ile ele alınmış, gereği gibi tarif edilmiş ve adlandırılmış değildirler. Çok yerde yalnız göze çarpan bir hususî hal, bu iki ekin renk ve tat sıfatlarına gelerek teşkil ettikleri kelime çiftleri, ele alınmıştır : *sarımsı*, *sarımtrak*, *acımsı*, *acımtrak* gibi. Bunlar bu renk ve tatları andıran veya onların hafif derecelerini gösteren sıfatlar olur. Bu kullanışta bunlar Fransızcanın *-âtre*, Almancanın *-lich* ve İngilizcenin *-ish* eklerini karşılarlar. Ancak bizimkiler mânaca küçümseme sıfatlarına (péjoratif) değil, küçültme sıfatlarına (diminutif) yaklaşmaktadırlar.

İki ekin aynı kökten teşkil ettikleri sıfatlar arasında mâna farkı tesbit edemiyoruz. Yalnız *-imsi* şeklinin daha fazla kullanıldığını kaydedebiliriz.

Renk ve tat sıfatları için bu ekler kıyasîdir (analogique), yani her kelimeye gelirler. Fakat lûgatçilerimiz kıyasî teşkilleri madde halinde kaydetmeyi hemen daima ihmal ettiklerinden meselâ Deny bu eklerin "pek mahdud kullanıldığını ve ancak bazı sıfatlara geldiğini" kaydetmiştir. Halbuki bilhassa *-imsi* ekinin bütün renk sıfatlarına, hattâ

¹ Bkz Gramm §§ 519, 890, AHTG S. 31, Gâyat S. 125: Muhammad Kâmil, Gâyat al-Amânî fi Tafşil Qawâid al-Lisân al-Oşmânî, İstanbul 1897. Burada açıklanmayan kısaltmalar için bkz Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, TDAY, 1956 S. 111.

moda ile Fransızcadan gelenlere de getirildiğini işitiriz : *kestanemsi*, *külrengimsi*, *turuncumsu*, *bejimsi*, *grimsi* gibi.

Gene lûgat kitapları ölçüsünde biraz daha geniş bir araştırma ile başlıca renk sıfatlarının türlü benzerlik ve küçültme şekillerini bir araya getirmeyi maksadımız için faydalı buluyoruz :

1. *akımsı* (bkz *akça*) KT *akça* KT, *akçıl* KT. *akrak* (bkz *akça*) KT. *akman* TD.
2. *alaca* KT.
3. *alca* KT.
4. *beyazımsı* KT, *beyazımtrak* KT, *beyazca* (bkz *akça*) KT.
5. *bozumsu* (bkz *bozca*) KT, *bozumtrak* WB Osm., *bozca* KT, *bozrak* KT, *bozlak* AD.
6. *esmerimsi* (bkz *brunâtre*) F-T,¹ *esmerce* KT.
7. *gökçe* KT, *gökçül* KT, *gökmen* TS, *gögrek* TTS III.
8. *karamsı* (bkz *karaca*) TS, *karamtrak* (bkz *noirâtre*) F-T, *karaca* KT, *karaman* KT, *kararak* TTS.
9. *kırımsı*, (bkz *kırçal*) AD, *kırca* (bkz *grisâtre*) F-T, *kırçıl* KT, *kırçal* AD, *kırcıman* SDD².
10. *kırmızımsı* KT, *kırmızımtrak* KT, *kırmızıca* T-F.³
11. *kızılımsı*, (bkz *kızılsı*) TTS, *kızılca* KT, *kızılsı*, TTS.
12. *kulamımsı*, *kulamtrak* (bkz *roussâtre*) F-T.
13. *kumralımsı* (bkz *roussâtre*) F-T, *kumralsı* Gramm. § 519 Ad.
14. *mavimsi* KT, *mavimtrak* KT, *mavice* (bkz *göğümtül*) KT.
15. *morumsu* KT, *morumtrak* KT.
16. *pembemsi* KT.
17. *sarımsı* KT, *sarımtrak* KT, *sarıca* KT, *sarırak* (bkz *sarımtul*) ŞS, *sarman* LO.
18. *siyahımsı* (bkz *karaca*) KT, *siyahrak* (bkz *kararak*) ŞS.
19. *yeşilimsi*, *yeşilimtrak* (bkz *verdâtre*) F-T, *yeşimtrak* RH.
20. *yagızımsı* (bkz *konur*) TTS.

Bu listeyi incelersek asıl Türkçe kelimelerden çoğunun *-ce*, *-çil* *-rek* eklerinden biri veya birkaçı ile yapılmış şekilleri de bulunduğunu ve yaşadığını tesbit ederiz. Bunlardan bazıları kullanışta hâlâ tercih edilmektedir. Buna karşılık yabancı renk sıfatlarının hemen daima yal-

¹ F-T : Şemsettin Sami, Kamusu Fransevî, Fransızcadan Türkçeye, İstanbul 1901.

² Türk Dil Kurumu, Söz Derleme Dergisi 1 - 3 C., İstanbul, 1939 - 47.

³ T-F : Şemsettin Sami, Kamusu Fransevî, Türkçeden Fransızcaya, Kelekyan neşri, İstanbul 1911.

nız *-imsi* ve *-imtrak*, bazan da *-ce* şekillerini buluyoruz: *gökçül*, fakat *mavimsi*, *karaca*, fakat *siyahımsı* gibi. Tabii bir taraftan yeni *göğümsü* ve *karamtrak* şekilleri de meydana gelmekte ve eski kelimeleri itmeye başlamış bulunmaktadır.

Eski şekillerden en yaygını olan *-ce* sıfatları yeni Türkçede renkler alanında yerlerini *-imsi* ve *-imtrak* sıfatlarına bırakmakta görünüyorlar. Yalnız kelime olarak başlıcaları yer adlarında ve çeşitli isimlerde tesbit edilmiş bulunmaktadır :

Akçadağ, *Alacahöyük*, *Bozcaada*, *Gökçedağ*, *Karacasu*, *Kırcaali*, *Kızılcahamam*, *Sarıcayer* gibi.

Akça (para) KT, *akça ağaç* KT, *alaca* (dokuma) KT 2, *bozca* (toprak) KT 2, *gökçe ağaç* (söğüt ağacı) KT 2, *karaca* (yaban keçisi, kolun yukarısı), *kızılca buğday* KT 2, *sarıca* (arı) KT gibi.

Akçıl, *kırçıl* ve *gökçül* kelimelerinin ashnda *çil* kelimesi ile teşkil edilmiş birleşik sıfatlar olduğu kabul edilse bile bu unsurun şekilce ve mânaca bir ek durumunda olduğu aşikârdır, bkz TS *gökçül* = *mavice*, *mavimsi*, bkz Gramm. § 547 R 2, bkz *kırçal* AD. Kaldı ki hepsinde vurgu ikinci hecededir. Biz bunu Doğu Türkçesinde daha geniş bir kullanım alanı olan *-çil* sıfat eki ile birleştirmek isteyoruz, bkz Osttürk. § 30.

-men eki de (augmentatif) renk sıfatlarına küçültme mânası getirmekte ve çok defa insan veya hayvan tipleri belirtmek için kullanılmaktadır, bkz KT *karaman*, pek esmer, siyahımsı (adam).

Başlıca tat sıfatlarının türlü küçültme şekilleri de şunlardır :

1. *acımsı* (bkz *acımtrak*) KT, *acımtrak* KT, *acıca* (bkz *acımtrak*) KT, *acıtrak* KT.
2. *ekşimsi* KT, *ekşimtrak* KT, *ekşice* KT, *ekşirek* RH.
3. *kekremsi* (bkz *kekresi*) KT, *kekresi* KT.
4. *mayhoşça* VM.
5. *tatlımsı* KT, *tatlıca* KT.
6. *tuzlumsu* Gâyat S. 126, *tuzluca* KT.

Bu sıfatlar çok defa renk ve tat karışma ve intikallerini belirtmek için birleşik sıfatlar teşkilinde de kullanılırlar : *sarı kırmızımtrak*, *ekşi acımtrak*, *mavimsi yeşil*, *acımsı tuzlu*, *mavimtrak esmer* (bkz. *kurşun*) TS, *yeşilimtrak sincabi* (bkz *mezit*) TS, *mavimsi yeşil* (bkz *çinko*) TS gibi.

-imtrak eki yakın zamanlarda iki türlü fonetik değişikliğe uğramış görünüyor :1) Orta hece vokali düşmüştür. KT henüz *acımtrak*, *kırmı-*

zumtrak, fakat belki *sarımttrak*, *beyazımttrak* veriyor. 2) Bu vokal düşmesi neticesinde *trak* hecesi vokal uyumu kanunundan çıkmıştır. KT henüz *ekşimtirek*, *mavımtirek* veriyor, fakat F-T *yeşilımttrak*, TS ise *ekşimttrak*, *mavımttrak*. Biz Yeni Türkçe için gelişmeyi tamamlanmış saydık ve misalleri hep biteviye okuduk.

-ımttrak, sıfatları renk ve tat sıfatları dışında nadirdir, *kösemtrak*, Gramm. § 519 Ad. gibi. *-ımsi* eki ise umumi olarak sıfatlara ve isimlere de gelebilmektedir. Gāyat birincisini sema'î (non analogique), ikincisini kıyasî diye vasıflandırıyor.

Umumi olarak sıfatlardan küçültme sıfatları teşkilinde *-ce* eki canlı ve hâkimdir. Fakat aynı sıfatlardan *-ımsi* eki ile yapılan kelimeler burada renk ve tat sıfatlarında olduğundan daha sarih bir benzerlik ve andırma mânası taşırlar ve bu cihetle onlardan ayrılırlar: *yaşımsı*, *katımsı*, *bayatımsı*, *eğrimsi*, *sivrimsi*, *ahmakımsı*, *cücemsi*, *şeffafımsı*, *kolayımsı* gibi. Böylece *yaşca* = biraz yaş, *yaşımsı* = sanki biraz yaş, *eğrice* = biraz eğri, *eğrimsi* = eğriye benzer mânalarına gelirler.

Bu kullanışta *-ımsi* eki birçok sıfatlara gelebilir ve sıfatların benzerlik halini teşkil eder. Bunlar gramerimizde küçültme sıfatlarına muvazi ayrı bir sınıf olarak mütalâa edilmelidir.

Nihayet *-ımsi* ekinin üzerinde az durulmuş en geniş fonksiyonuna temas edeceğiz. Bu ek mânâ münasebeti düştükçe hemen bütün isimlere gelerek onların benzerlik halini teşkil eder: *dolabımsı*, *pabucumsu*, *mektubumsu*, *tehdidimsi* gibi. Bu kelimeler sıfat olarak kullanılırlar: *penceremsi bir delik*, *mektubumsu bir kâğıt* gibi. Fakat müstakil sıfatlar değil bir gramer münasebeti arzeden isimler hümundedirler. Bu kullanışında *-ımsi* ekini bir takı (désinence) saymamız ve *-le*, *-li*, *-siz*, *-ce*, *-lik* ekleri gibi yerine göre bir edat hükmünde (postposition) kabul etmemiz lâzımdır. Mânaca *gibi* edatına ve bu mânada *-ce* takısına (equatif), bkz Gramm. § 920, yaklaşır. Şu farkla ki *-ce* kesin, *-ımsi* ise takribî benzerlik ifade eder. Ona burada ismin benzerlik hali (cas simulatif) demek de mümkündür.

Renk ve tat sıfatlarından yapılan *-ımsi* sıfatlarındaki küçültme mânasına karşılık isimlerden yapılan *-ımsi* şekillerinde de bazan bir küçümseme (péjoratif) mânası bulunur. Başka bir deyimle, bu şekli küçümseme mânasına da kullanabiliriz: *odamsı bir yer* = kötü bir oda, sözde oda, *raporumsu bir yazı* = kötü bir rapor, sözde rapor demek olur.

-imsi şekilleri arasında lûgat mânası ile (lexicographique) sıfatlar olmaya müsteit olanlar bilhassa madde gösteren veya hususî bir şekil, manzara ve karakter bildiren isimlerden yapılanlardır : *odunumsu*, *kilimsi*, *balımsı*, *yağımsı* KT, *kadifemsi* Gramm. § 890, *karımsı* § 890, *kubbemsi*, *tümse kimsi* § 890, *dairesi*, *bayırımsı* KT, *deremsi* § 890, *ormanımsı*, *köylümsü*, *tilkimsi*, *dilencimsi* gibi. Asıl benzerlik sıfatları bunlardır.

Yukarıdan beri Yeni Türkçedeki fonksiyonlarını incelediğimiz -imsi ve -imtrak ekleri, şekillerinden anlaşıldığı gibi, birleşik eklerdir. Onların teşekküllerini geriye doğru takip edeceğiz.

2. Orta Türkçede

Orta Oğuz Lehçesinde -ce küçültme sıfatları çok yaygındır. Bu şekil renk ve tat sıfatlarında da hâkim görünüyor. Yeni Türkçede yaşanan örnekleri ile beraber yukarıda verdiğimiz müşahhas isimler ve yer adları -ce küçültme renk sıfatlarının ne kadar sevilmiş olduğunu gösteriyor, bkz Altosm. § 108, 109.

Öbür taraftan -rek mukayese sıfatları bir mâna değişmesi geçirerek küçültme sıfatları olmuştur. Eski Osmanlıca içinde göze çarpan bu gelişme ile -rek eki renk ve tat sıfatları sahasına da girerek yukarıki listelerde gördüğümüz gibi -ce sıfatlarına muvazi küçültme sıfatları vermiştir, bkz Altosm. § 155. Fakat gerek bu sahada, gerekse umumi olarak küçültme sıfatları teşkilinde bu ek tesirli bir rakip olamamıştır¹.

Yukarıki şekilleri, Yeni Türkçe için yaptığımız gibi, ancak benzerlik sıfatlarına renk ve tat sıfatları alanında mânaca çok yakın oldukları için mütalâa ettik. Aslında Orta Oğuzcada da Yeni Türkçeye muvazi olarak iki türlü benzerlik sıfatı buluyoruz : -si sıfatları, *kızılsı*, -imtik sıfatları, *sarımtık* gibi.

Önce ikincisini ele alacağız. -imtik sıfatları herhalde Batı Türkçesinde çok yaygın değildi. Hatta belki ancak bazı ağızlarda vardı. Yalnız renk ve tat sıfatlarına ait olmak üzere şu örnekleri buluyoruz :

1. *bozumtuk*, TTS (Kamus Tercümesi), RH, Zen², SDD.
2. *ekşimti*, TTS (Kamus Tercümesi).
3. *karamtik*, TTS (Kamus Tercümesi), TD (Konya), RH, Zen., LO. *karamtik kızıl* SDD.

¹ Bkz. Ekmann. J., Türkçede -raq, -rek ekine dair, TDAY 1953. Sözü geçen *sehrek* ve *xöbrax* kelimeleri yanlış değil, aruzu göre okunmuştur.

² Zen. : Zenker, Th., Dictionnaire Turc-Arabe-Persan, Leipzig 1866.

4. *sarımtık*, Gramm. § 519 (Kamus Tercümesi), RH, Zen.

Doğu Türkçesi de bu şekle yabancı olmasa gerektir, bkz *karamtuk* WB Dsch. Fakat yaygın olarak bulunduğu yer galiba yalnız Altay Lehçeleridir :

1. *karamtik*, WB Tel., *karamdik* WB Schor, Sag., Koib. schwärzlich, dunkel.
2. *kızamtık*, WB Sag. Koib. röthlich.
3. *kögümdük*, WB Schor. Sag. hellblau.
4. *sarımdık*, *sargımdık*, WB Sag., *sarımdak*, *sarımsak*, WB Schor gelblich.
5. *yajılımdık*, WB Ktsch. grünlich.

Bu dağılış *-imtik* sıfatlarının eski ve renk benzerlik sıfatı mânası ile Türk Dilleri arasında müşterek olduğuna delildir.

Yeni Türkçede yalnız renk ve tat sıfatları alanında kalan *-imtrak* ekinin de bu ekten gelişmiş olması bir netice gibi belirmektedir. Gerçekten ikinci bir küçültme mânası ile *-rek* ekinin bu ek üzerine geldiği anlaşılıyor :

sarımtık-rak > *sarımtırak* > *sarımtrak*
ufak-rak > *ufarak*, *küçük-çük* > *küçücük* olduğu gibi.

Doğu Türkçesinde yaygın olan, fakat Batı Türkçesine de yabancı olmadığı anlaşılan bir sıra renk benzerlik sıfatları daha vardır :

1. *agımtul*, PC, qui tire sur le blanc, qui montre l'apparence du blanc, ŞS.
2. *karamtul*, PC, tirant sur le noir, ŞS, Özbek.,¹ RH, LO (bkz *karamtik*).
3. *kögümtül*. PC, couleur tirant sur le bleu, *kökimtil*, Özbek., *göğümtül*, RH, LO (bkz *gökçül*), KT.
4. *kızımtul*, PC, couleur tirant sur le rouge, ŞS, RH.
5. *sarımtul*, PC, qui tire sur le jaune, ŞS, *sargımtul*, Özbek.
6. *yaşımtul*, PC, couleur tirant sur le vert, ŞS.

Brockelmann ve Gabain bunları Doğu Türkçesi için küçümseme sıfatları (détérioratif, péjoratif) olarak kaydetmişlerdir, bkz Osttürk. § 90, Özbek. §§ 49, 56.

Doğu Türkçesinde daha nadir olarak bu ekin yalın şekline de rastlarız.

¹ Özbek: Gabain, A. von, Özbekische Grammatik, Leipzig 1945.

1. *aktül* Özbek § 56 weisslich.
2. *köktül* WB Dsch. bläulich.
3. *kumtul* WB Dsch. 1. bräunlich, 2. sandfarbig.

Cevdet Paşa¹ “Ahirine *-çe* ve *-si* edatları ilâve kılınan isimler sıfat olup *-çe* nispet, *-si* teşpih ifade eder, *arapça* ve *imtihansı* gibi. Nitekim *arapça lisan* ve *imtihansı şeyler* denilir” diyor. Burada bu ekin yalnız isimlere gelme hali kaydedilmiştir. Ancak bu ek daha o zaman için eskimiş sayılırdı. Nitekim kitabın 4. baskısında *-si* ekinin sıfatlara ve isimlere gelme hali ile birlikte *-imsi* ve *-imtirek* ekleri ile yapılmış bazı tat sıfatlarının verilmiş olduğunu görüyoruz.² Cevdet Paşa *-msi* şeklinin yalnız vokalle biten kelimelere geldiğini söylüyor : *budalamsı*, *mahallemsi* gibi.

Gerçekte *-si* sıfatları *-imsi* sıfatları tarafından itilmiş ve Yeni Türkçede canlılığını kaybetmiş görünmektedir. Fakat Orta Oğuzcada bugünkü *-imsi* şeklinin bütün fonksiyonlarını haiz oldukları anlaşılmaktadır. Başka bir deyimle *-imsi* eki bütün fonksiyonlarını aslı ve selefi olan bu ekten devralmıştır. Şu farkla ki yeni ek eskisinden daha velût olmuştur.

Renk ve tat sıfatlarından bu eki taşıyan bir kaç kelimeyi yukarıki listelerde de görmüştük. Onlar bundan ibaret olmasa dahi *-si* eki Orta Oğuz ağızlarında bu alanda *-ce* ekine tesirli şekilde rekabet edememiş olmalıdır.

Bu da umumi olarak *-imsi* eki gibi sıfatlara daha sarîh bir benzerlik mânası ile geliyor :

1. *abdalsı*, KT abdala benzer, ahmakça, LO.
2. *arıksı*, Gramm. § 519.
3. *ayrıksı*, AD serkeş, cemiyete uymıyan, cemiyetgiriz, *ayruksı* Altosm. § 150 andere. besondere
4. *budalası*, Gramm. § 519 sot.
5. *bulanıksı*, WB Osm. blutunterlaufen, trübe.
6. *yanıksı*, Gramm. § 519.
7. *yañısı*, KT eğri, çarpık, yampırı.

Bu kullanışta *-si* eki taşıyan daha bazı kelimelerin eski metinlerden ve lehçelerden geleceğini sanıyoruz.

¹ Cevdet 1, S. 29: Mehmet Fuat ve Ahmet Cevdet, Kavaidi Osmaniye, İstanbul 1851.

² Cevdet 4: Ahmet Cevdet, Kavaidi Osmaniye, tab'ı rabi', İstanbul 1889, S. 27, 33.

Cevdet Paşa'nın verdiği *imtihansı* misali gramer kitaplarımızda tekrarlanıp gelmiş ise de *-si* ekinin buradaki fonksiyonu hakkile belirtilmemiştir. Burada *-si*, yukarıda *-imsi* eki için belirttiğimiz gibi edat hükmünde bir takı vazifesi görmekte ve eklendiği ismin benzerlik halini teşkil etmektedir. Bu sıfatla kıyasîdir, mâna münasebeti düştükçe her kelimeye gelmiş olmalıdır: *dolapsı*, *pabuçsu mektupsu*, *tehditsi* gibi.

-si şekilleri arasında lûgat mânası ile sıfat olanlar, yine *-imsi* şekillerine muvazi olarak, bilhassa madde gösteren veya hususî bir şekil, manzara ve karakter bilidren isimlerden yapılanlardır. Asıl benzerlik sıfatları da bunlardır :

1. *busaxsı*, Altosm. § 150 dumm < *posak*, *posaklamış* AD.
2. *çocuksu*, TS çocuk gibi, çocukça olan.
3. *erkeksi*, KT tavır ve halinden erkeğe benzer (kadın).
4. *kurumsu*, TTS (*Dede*) kül, yakılmış şeyin külü < *kurum* KT.
5. *maymunusu*, Gramm. § 890 simiesque, comme un singe.
6. *ormansı*, Gramm. § 890 sylvestre, comme une forêt.
7. *yılsansı*, Gramm. § 390 serpent, comme un serpent.

kadınsı, *hayvansı*, *kireçsi*, *samansı*, *armutsu* gibi daha bazı kelimelerin eski veya yeni metinlerle teyit edilmesini umuyoruz. Bunlardan bir karakter gösteren kelimelerde çok defa küçümseme mânası vardır. İsimleşmiş olanları da görüyoruz.

Başka kullanışlarda yerini *-imsi* ekine terketmekle beraber *-si* eki bu son mânasında benzerlik nispeti ile sıfatlar teşkili istidadını muhafaza etmektedir. Nitekim yakın zamanlarda Türkçe terimler teşkili ihtiyacı ile bu eke de baş vurulmuştur. *-si* şeklinin bu yeni gelişmesini de burada kaydetmeliyiz. Yapılan kelimelerden bazıları şunlardır :

1. *billûrsu* TS billûru andıran = F-T cristalloïde *şibah billûr*.
2. *kozalaksı* (bkz *bez* II) TS = F-T pinéal *sanavberî*.
3. *kalkansı* (bkz thyroid) Y. RH¹.
4. *madensi* TS *şibih maden* = F-T métalloïde
5. *maymunsular* TS ... dört elli memeliler takımı = VM *lemuridae*.
6. *otsu*, *otsul* TS ot gibi olan = F-T herbacé *haşışî*.
7. *süngersi* TS sünger gibi gözenekleri olan = KT (bkz *şibih*) *şibih isfencî* spongoïde.
8. *ölümsü* TS ölümü andıran, mevtaî = F-T cadavérique *meytî*.
9. *şekersi* VM *saccharoid*.
10. *zeytinsi* TS tek çekirdekli ve eti olan (meyva) = F-T *oliviforme* zeytin şeklinde.

¹ Y. RH: Redhouse, J. W., Yeni Redhouse Lûgati, İngilizce-Türkçe, İstanbul 1950.

-imsi eki ile yapılanlar da vardır :

1. *borumsu*, TS *enbubî*,=F-T *tubuléux*
2. *fiilimsiler*, TS=*fiil muştakları* AHTG, accessory verb VM.
3. *hamurumsu*, TS hamur kıvamında olan=F-T *pâteux acinî*,
4. *insanimsılar*, TS=F-T anthropoïde *şibih insan*.

Görülüyor ki her iki ek başlıca benzerlik nispeti ile adlandırmak için kullanılmakta ve Osmanlıcanın *-î* ve *şibih*, dolayısıyla Fransızcanın *-ide* ve *forme* unsurlarını karşılamaktadırlar, bkz KT *şibih*. *-si* ekinin bu işte genç rakibinden daha işlek ve kullanışlı olduğu da belli olmaktadır. *-si* ekinin benzerlik nispeti ile, hattâ daha geniş mânalı bir nispet eki olarak, canlanıp verimli olmasını mümkün görüyoruz. Bu hususta düşündüklerimizi yazmıştık¹.

Deny eldeki misallere bakarak *-si* ve *-imsi* eklerinden birinin taban kelime sonsesine göre tercih edildiğini tespit etmek istemiştir, bkz Gramm. § 890 2° ve § 519 Ad. Biz sanıyoruz ki takı (*désinence*) olarak bunlar yanyana yaşamıyorlar, biri ötekinin yerine geçmiştir. Kelime teşkilinde ise seslerin hısımlığı tesirli olmuş olmalıdır. Fakat eldeki eski ve yeni misaller kesin bir şey söylemeye müsait değildir. Ancak vokalle biten kelimelere *-si* ekinin gelmesi 3. şahıs iyelik zamiri ile bir karışıklık meydana getirmektedir. Bundan kaçınmak hissi tesirli olmalıdır. Biz Cevdet Paşa'nın yukarıdaki ifadesinden de bunu anlamak isteyoruz.

Yukarıda gördüğümüz gibi Çağataycada renk benzerlik sıfatları için *-imtül* eki yaygındır. Başka şekillere de rastlanıyor : en çok *agça*, *akça*, PC *blanchâtre*, nadiren *agçıl*, PC, *tirant sur le blanc*, nadiren *kararak* ŞS (bkz siyahrak) gibi, bkz Osttürk. §§ 25, 30.

Renk küçültme sıfatları ve başka benzerlik sıfatları için Orta Doğu Türkçesinde Batıdaki *-si* ekine muvazi bir *-sig* eki ararız. Çağatayca için Osttürk. § 109 yalnız *tekrârsık* wiederholt kelimesini veriyor.

3. Eski Türkçede²

Eski Türkçede renk küçültme sıfatları için bir *-sig* şekli bulunduğu anlaşılıyor, bkz *kızılsig* Alttürk. rötlich. Bu misal bize Orta Oğuz lehçe-

¹ Banguoğlu, T., Arapça Nispet Sıfatlarını Türkçeleştirebiliriz, 1-3, Ülkü Dergisi 16. 1, 16. 2, 1. 5. 1943.

² Mogol İstilâsından önceki zamana ait bütün Türk Dili yadigârlarını bu ad altında anmak istiyoruz.

sindeki -si renk ve tat sıfatlarının teşekkülünü daha eski bir devirde aramak gerektiğini gösterir. Tipik görünüşleri itibarile bu renk sıfatlarının bu şekle ait en eski örnekler olabileceği hatıra gelirse de Eski Türkçe metinlerdeki daha bol malzeme ve Kaşgarî'nin bu şekil hakkındaki notları meseleyi daha geniş bir çerçevede aydınlatır. Kaşgarîye göre :

“-sig -bir benzetme harfidir (particule). İsimlerin sonuna katılır ve kastedilen nesne bunun katıldığı ismi taşıyana benzetilir, *kulsig er*, yani huyu kul huyuna benzeyen adam, sözünde olduğu gibi. Bunun gibi *bu karı ol oglansig*, yani bu ihtiyarın huyu çocukların huyuna benziyor, denir. Kelime ince sıradan olursa *gayn* harfi *kâf* olur. Böylece *bu er ol begsig*, yani bu adamın huyu beylerin huyuna benziyor, denir. Bunun gibi *bu oğul ol ersig*, yani bu çocuk adamlara benziyor, onların huyunu taşıyor, denir” III, 93. 8. ¹

Kaşgarî yukarıda verdiği dört misalden yalnız birini madde halinde tekrar ediyor : “*kulsig er* -huyu kul huyuna benzeyen adam” 1,387. 12. Bu şekildeki sıfatlardan bir başkasını da kaydetmiyor. -sig ekini, yukarıda görüldüğü gibi, benzerlik nispeti ile karakter gösteren sıfatlar teşkil edici bir formans olarak verdiğine göre onun hiç değilse aynı sınıftan daha birçok isimlere gelmesi tabiidir. Ancak Kaşgarî'nin bu kelimeleri kıyası saydığı ve kendi tasnif usulüne göre bu sebeple almadığı anlaşılıyor. Giriş kısmında “zikredilmeyen sıfatlar hakkında” 1, 22. 10 bölümünde partisipleri saydıktan sonra “Kelime çekimine ait olan cemi, müfret, tafdil ve küçültme şekilleri ve benzerleri de zikredilmedi. Çünkü bunlar için ayrı bir kitap yazdık ve buna Kitâb Cawâhir al-Nahw fi Lugât at-Turk adını verdik. Orada bu gramer kaideleri üzerinde durulmuştur” diyor. Bu sebeple o devir Türkçesinde bu teşkilin hususî hallerini incelemeye yetecek kadar bol malzemedan mahrum kalıyoruz. Kutadgu Bilig’de görülen daha bir iki kelime ile birlikte bu sıfatları kaydedelim :

1. *begsig*, Kş. fürstlich, KB² 809, Alttürk.
2. *ersig*, Kş. männlich, KB 196.
3. *kulsig*, Kş. sklavisch, KB 809, Alttürk.
4. *oglansig*, Kş. kindisch.

¹ Kaşgarî: Mahmüd ibn al-Husain ibn Muhammad al-Kâşgarî, Dîvân Lugât at-Turk, Kilisli Rifat neşri C. 1-3, İstanbul 1915-17.

² KB : Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, R. R. Arat neşri, İstanbul 1947.

5. *titigsig*, BK 3723 acılı, ıstırahlı.
6. *ulugsig*, KB 1706, hochmütig.
7. *yıparsig*, KB 6530. moschusduftend.

Yukarıya aldığımız sıfatlar Kaşgarî'nin tarifine uyan kelimelerdir. Ancak Kutadgu Biligden gelenler tabanları bakımından daha geniş bir kavram sahasına aittirler, bkz Osttürk. § 109.

Kaşgarî başka bir notu ile de *-sig* ekinin teşekkülünü aydınlatmış oluyor. *-sa-* fiillerini anlattıktan sonra şöyle diyor : “Bu *elif yā*'ya çevrildiği (yani *-sa-* eki *-sı-* olduğu) zaman adı geçen şey kendisine nispet edilen şeyin tabiatını almış, bulunduğu hali değiştirmiş olur, *süçik suwsıdı*, yani şarap suyun tabiatını aldı, sululuğu arttı, *üzüm açıgsıdı*, yani üzüm ekşidi, ekşilik tatlılığın kuvvetini kırdı, sözlerinde olduğu gibi. Bir halden bir hale dönen mayiler ve başka maddeler için kaide budur. Bu fiillerdeki bu anlam, *sıdı neñni*, bir şeyi kırdı, sözünden alınmıştır. Sululuk şarabın kuvvetini kırdığı, ekşilik tatlılığın kuvvetini kırdığı gibi. Başkaları buna kıyas olunur. Bu bütün Türk dillerinde herkesin kabul ettiği umumi bir kaidedir” 1, 237.1.

suwsımak = sulanmak, sulaşmak, suya benzemek mânaları ile teşkil edildiğine göre *suwsı-g* partisipi sulanmış, sulaşmış, suya benzemiş mânasında olacaktır. Buradan kopan *-sig* aynı mânâ ile bir isimden isim eki haline gelmiş olmalıdır. Kaşgarî'nin bu fiilleri *sımak* fiilinin bir birleşik şekli olarak izah etmesi bir yakıştırma gibi geliyor. Brockelmann'ın *-sig* < *sig-* tarzındaki izahı ise daha az kabule şayan görünüyor. Biz şimdilik *-sig* < *-si-g* izahı ile yetinilmesi fikrindeyiz, bkz Alttürk. § 80, 98, 137, Gramm § 844.

-se- eki gibi *-si-* eki de eski Türkçede *-im* eki ile yapılmış fiilden isimlere karşı büyük bir yakınlık (affinité) gösteriyor, bkz Kş. *külüm-sin-*, *tutumsın-*, *yüklemsin-* gibi. Buradan bir *-imsin-* eki, herhalde yanlış analogi ile, isimlere de geliyor, bkz Alttürk § 157 *begimsin-*, *atakımsın-*. Bunların basit şeklinden bir **begimsig* partisipinden bir **-imsig* eki gelmekte olmalıdır ki *-imsi* şekli ile Batı Türkçesinde ortaya çıkıyor. bkz TTS *karamsılık*, ve sonradan *-si* ekinin yerini alıyor.

-sig benzerlik sıfatlarını eski Türkçede canlı ve verimli bir halde bulduktan ve yine canlı ve verimli olan *-si-* benzerlik fiillerine (simulatif), bkz Osttürk. § 154, Alttürk. § 98, bağladıktan sonra bu ekin mahsullerinde benzerlik mânası aramak zorundayız. İtiraf edelim ki böyle yapılmamıştır. Nitekim Eski Türkçede *-sik* ekini taşıyan ve daha bazı benzerleri ile birlikte Orta ve Yeni Türk lehçelerine gelen isim-

leri ve bazı sıfatları ihtiyat gözetmeksizin bu teşkile bağlamış bulunuyoruz. Halbuki bunların çoğunda benzerlik manası tespit etmek güçtür :

1. *bag arşuk*, Alttürk. Eingeweide, *bagırsuk*, Kş., *bagarsuk*, Altosm. § 151, *bağırsak* KT < *bagır*, *bagar*, Alttürk.
2. *kañsık ata*, *kañsık ogul*, Kş. Pflegevater, Pflegeson < *kañ* Kş.
3. *susık*, Kş. Eimer, *susak*, 2 TS su kabağından yapılmış veya ağaçtan oyulmuş olan maşraba < *suw* Kş.
4. *tañsuk*, Alttürk. köstlich, wunderbar, Wunderbares, Kş., *tañsux* Altosm. § 150 Wunder < *tañ* Alttürk.
5. *tüsig* KB 829 Farbe < *tü* Kş.
6. *yasık(g)*, Kş. Bogenbehälter < *ya* Kş.

Bu kelimelerin Eski Türkçe için de eski kelimeler olduğunu sanıyoruz. Erkenden isimleşmiş ve belki bu sebeple son damak sesleri sertleşmiş eski *-sig* sıfatları olmaları imkân dahilindedir.

Bizim *-sig* benzetme sıfatları ekinin fiil tabanlarına gelmediğini söyleyebiliriz, bkz Gramm. S. 597. *-si-* benzerlik fiil ekinin ise nadir olarak fiil tabanlarına geldiğini gösteren örnekler vardır, bkz Alttürk. § 162, Osttürk. § 154. *tutsık*, *batsık*, *açsık* gibi kelimeler bu fiillerin partisipleri, veya bu partisiplerden gelişmiş ve fiilden isimler yapan başka bir *-sık* ekinin mahsulleri olabilir. Bunlarda benzerlik mânası bulmuyoruz.

-sig ekinin Oğuzcada (Eski Türkmencede) damak sesini erkenden kaybetmiş olması muhtemeldir. Bu şekli ile tâli mahsuller vermesi de tabiidir. Brockelmann Kaşgarî'nin Oğuzcaya ait olmak üzere verdiği *-igsi* ve *-esi* partisiplerini böyle izah ediyor, bkz Osttürk. § 109 b.

Eski Türkçe için *-sig* sıfatlarının varyantı olarak bir *-çig* sıfatları kabul etmenin de artık güç olacağını sanıyoruz, bkz Alttürk § 80, 148. Örnekler çoğaldıkça bunların belki *-inç* ekinin uzatılmış şekli olan bir *-inçig* eki ile yapılmış fiilden sıfatlar olduğu anlaşılmaktadır, bkz Osttürk. § 29.

Nihayet Eski Türkçe için muhtemel bir *-gül* ekini de kaydetmeliyiz, bkz Alttürk. *qizqil*, WB Kir *kızgıl*, Röthe, SDD *kızgıl* kırmızıya çalan toprak, WB Bar. *yeşkil* feucht, roh. Batı Türkçesinde bir kelime daha buluyoruz : *kırgıl*, saç ve sakalı yarı ağarmış, orta yaşlı, TTS, RH. Eski Türkçe *kızıl* ve *yaşıl* kelimelerini bununla daha kolay izah edebiliriz. Kuzey Lehçelerindeki *kızgilt*, *kızgıldım* v. s. şekillerini de buraya yaklaştırmak istiyoruz, bkz Alttürk. § 75, Osttürk. § 72a.

Eski Türkçede *-sil* sıfatlarının bulunması da beklenen bir şeydir. Bunlar da *-si-* fiillerinin bir isim şeklinden doğmuş olacaktırlar. Divan'-

da bulduğumuz *arsıl*. rotgelb<*ar*, Kş. rotgelb kelimesinin okunuşu biraz şüphelidir, bkz Osttürk. § 110. Şimdilik buraya *aksıl*, WB Kas. weisslich, etwas ergraut, *yoksul*, *yoxsul*, KT, Altosm. § 152 yokluk çeken fakir, muhtaç, erwerbslos kelimelerini kaydedelim.

4. Başka Şekiller ve Netice

Şimdi konumuzu toparlamak için Tatar ve Altay lehçelerine ait bazı renk sıfatları küçültme şekilleri ile bazı münferit şekilleri de kaydedeceğiz. Sonra umumi bir görüşe varmaya çalışacağız.

Kuzey lehçelerinde *-sig* ekinden kalmış bir *-sū*, *-zū* şekli buluruz :

1. *karazū*, WB Alt., *karasū*, WB Kas. schwärzlich.
2. *kızılzū*, WB Alt. röthlich.
3. *sarızū*, WB Alt. gelblich.
4. *yajlzū*, WB Alt., *yeşilsū*, WB Kas. grünlich.

Bu lehçelerde bu ek benzerlik manası ile başka sıfatlara da gelmektedir, *ıraksū* WB Tel. ziemlich weit, *iremsū* WB Tob. stolz gibi, bkz gramm. § 890 N 1 ve R 1.

-si ekinin uzatılmış bir şekli de varyantları ile kuzey lehçelerinde çok yaygındır :

1. *aksıman*, WB Kas., Tel., *aksıban*, WB Schor, Sag., *aksımal*, WB Tob., *aksımak*, WB Kir. weisslich, ins weisse schimmernd.
2. *karasıman*, WB Tob., *karazıman*, WB Tel., *karazıban*, WB Schor, *karasımak*, WB Kaz., Kir., *karazımak*, WB Tel., schwärzlich.
3. *kızılzıban*, WB Leb., Schor, *kızılzımal*, WB Tara., *kızılzımak*, WB Alt., *kızılzımag*, WB Tel, *kızgışuman*, Özbek. röthlich.
4. *sarızıman*, WB Tel., *sarızıban*, WB Leb., *sarızımal*, WB Kūr. gelblich.
5. *yeşilsimen* WB Kas., *yajlzıman*, WB Tel. grünlich.

Burada *-si* ekini uzatan unsurun aslı *-men* büyültme (augmentatif) sıfat eki olduğunu sanıyoruz, bkz Gramm. §§ 519, 520, Osttürk. § 110.

Altay Lehçeleri için bu iki şekle yukarıda verdiğimiz *-ımtik* sıfatlarını da ilâve etmeliyiz.

Yine Kuzey Lehçelerinde yukarıda gördüğümüz *-gil* ekine bağlayabileceğimiz bir şekil ile uzatılmışlarını buluyoruz :

1. *kızgılt*, WB Kas., *kızgıldı*, WB. Kir. röthlich.
2. *kögüldüğüm*, WB Schor, *kögülümdrik*, WB Schor, helblau.
3. *sargılt*, WB Kas. gelblich.
4. *yeşkilt*, WB Kas., *yeşkildim*, WB Kas. grünlich.

Nihayet karşılaştırmalara ve daha ileri araştırmalara yardımcı olmak üzere renk küçültme sıfatları olan bazı münferit şekilleri de kaydedelim :

1. *bozgana*, WB Kir. weisslich, etwas grau, ins Graue schimmernd, *yeşkine*, WB Bar. ganz grün, bkz Özbek. § 42.
2. *Karasagi* TTSIII karaya mail, *kızılsagi* TTSIII kızılımsı.
3. *kıranta*, KT kır, kır serpmiş, kırla karışık.
4. *kırçoz*, İA¹, kıranta, bıyıkları kırca, yaşlıca.
5. *kızılğāk*, WB Schor, rötlich, *kızgu* TTDI pembe, kızıl.
6. *maviş*, KT açık mavi gözlü beyaz ve sarışın (şahıs), *sargış* Özbek. gelblich, *kökiş* Özbek bläulich.
7. *sarışın* KT elâ gözlü ve beyaz benizli şahsın güzeli, sarı güzeli, *akşın* (bkz *akşar*) TS çapar, albinos, *karışın* TS esmer(?).
8. *sarımcā*, Zen. jaunâtre, roussâtre.
9. *yeşilsim*, WB Kas. grünlich.

Türk dillerinde benzerlik sıfatları adı verilebilecek şekilleri eksiksiz olarak toplayabilmiş olduğumuzu zannetmiyoruz. Fakat herhalde en büyük kısmı bunlardır. Görülüyor ki bunlar bu çerçevede dahilinde de büyük şekil zenginliği arzettekendirler. Bu geniş çeşitlenmenin başlıca sebebi aslında Türk lehçelerinin çok budaklanmış durumudur. Fakat benzerlik sıfatlarının bilhassa renk ve tat sıfatları sahasında küçültme ve başka nispet sıfatları ile mânaca üstüste düşmesi de çeşitleri artırmıştır. Burada ilkin bu sonuncuları bir tarafa ayırmalıyız.

Orta ve Yeni Türkçede yaygın olan *-ce* ile *-rek* ve *-iş* (*maviş*) ekleri aslında küçültme unsurlarıdır. *-men* eki de burada küçültme sıfatları yapıyor. Bunun gibi Doğu Türkçesinde geniş mânalı bir nispet şekli yapan *-çil* eki de ancak renk sıfatları dolayısıyla benzerlik mânası almaktadır, bkz Osttürk. § 30. Şimdi bunları bahis konumuzun dışında bırakacağız.

Tabii geriye büyük bir ekler kalabalığı kalır. Fakat yukarıdan beri yaptığımız çözümlerimizin ışığı altında bunların hemen tamamının derhal iki muvazi kola ayrıldıklarını ve iki ana eke doğru sıralandıklarını görürüz : 1 . *-si-* aslından gelenler, 2 . *-*ti-* aslından gelenler.

1. *-si-* aslından gelen ekler daha çeşitli olup asıl benzerlik sıfatlarının daha büyükçe kısmını teşkil etmektedirler. Yukarıda gördüğümüz gibi bu ek ve Eski Türkçede yarattığı *-sig* sıfat eki Kaşgari'nin notları ile

¹ İA : Mehmet Halit, İstanbul Argosu ve Halk Tabirleri, İstanbul 1934.

gereği gibi aydınlatılmıştır. İşte bu ekler ve bunların uzatılmış şekilleri türlü üremeler yapıyorlar ve tarih boyunca lehçelerde çeşitli benzerlik sıfat ekleri doğuruyorlar.

Böylece Eski Türkçe *-sig* sıfatları belki Eski Türkçe *-sük* isimleri, belki Eski Türkçe *-sil* sıfatları, Kazan lehçesinde *-sim* sıfatları hep o fiillerden yapılan pastisiplerden kopmuş eklerin en eski mahsulleri olmalıdır. Kuzey lehçelerinde *-sü*, *-zû* ve Batı Türkçesinde *-si* ekleri *-sig* ekinin derece derece gelişmiş şekilleridir. Yine Kuzey lehçelerinde *-simen*, *-zimen*, *-siben*, *-ziben*, *-simel*, *-simek*, *-zimek* ekleri *-si* sıfat ekinin bu lehçelerde *-men* büyültme eki ile uzatılmış şekli ve çeşitleri olmalıdır. Yeni Türkçedeki *-imsi* eki ise, yukarıda gösterdiğimiz gibi, *-si* fiillerinin genişletilmiş *-imsi* şeklinden bir partisipin mahsulü olacaktır.

2. **-ti-* aslından gelenler şekil ve çeşitleri bakımından *-si-* aslından gelenlere benziyorlar ve aynı tarzda birleşmelerin mahsulüdürler. Ancak bunların şeceresini aynı derecede emniyetle teşkil edemiyoruz. Çünkü esash bir iki halkası eksiktir. Bununla beraber nazari bir iki halka ilâvesi ile bunu da ötekine muvazî olarak tertip edebiliyoruz.

Eski Türkçede *-si-* benzerlik fiillerine muvazi bir **-ti-* benzerlik fiilleri olmalıdır. Çagatayca *köktül*, Özbekçe *aktul* şeklini Eski Türkçe *arsıl*, Kazan lehçesinde *aksıl* şekline muvazi olarak **-ti-* fiillerinin bir mahsulü saymak istiyoruz. Elimizde *-sig* ekine muvazi bir **-tig*, veya **-tik* eki yoktur. Fakat ikincisinin genişletilmiş ve **-imsig* ekine muvazi şekli Türk Dillerinde yaygındır. Batı Türkçesi ve Çagataycada *-imtik*, Altay Lehçelerinde *-imtik*, *-imdik*, *-imdek*, *-imzek* ekleri bunun çeşitlerini teşkil eder. Çagataycada ve Batı Türkçesindeki *-imtül* eki de yukarıda kabul ettiğimiz *-tül* ekinin analoji ile genişletilmiş şekli olabilir. Birinci kolda bunun muvazisi olacak olan **-imsil* şekli yoktur. Modern Batı Türkçesindeki *-imtrak* ekine gelince, bunun *-imtik* şekli üzerine *-rek* küçültme eki gelerek hasıl olmuş bir ek yığılması olduğunu belirtmiştik.

Görülüyor ki bir **-ti-* benzerlik fiilleri farzetmek suretiyle geri kalan benzerlik sıfat eklerinin hemen hepsini ikinci bir grupta toplamak mümkün olmaktadır. Acaba bu **-ti-* eki de meselâ en eski Türkçede *-si-* ekinin bir varyantı mıdır? Kim bilir?

Deny müşterek *mt* ve *lt* seslerine dayanarak bu ikinci grubun uzatılmış şekilleri ile birlikte Kuzey lehçelerindeki *-gilt*, *-gildim* v.s. eklerini grup halinde onomatopelere yaklaştırmak istemiştir, bkz Gramm. § 519 R 2. Biz bunu zannetmiyoruz.

Yalnız Eski Türkçeden beri izlerine rastladığımız *-gil* sıfatlarını ve bazı münferit şekilleri yukarıdaki iki tipten birine bağlayamıyoruz.